

Ritchie Robertson

Fikcijski predniki Josefa Fritzla

Zdi se, da življenje v Avstriji tekmuje z leposlovjem. Od poznega aprila naprej z grozo in začudenjem poslušamo o tem, kako je Josef Fritzl zvabil svojo hčer Elisabeth v premišljeno zgrajeno, zvočno izolirano klet (za katero je imel gradbeno dovoljenje), jo v njej zadrževal štiriindvajset let in ji zaplodil sedem otrok; eden izmed teh je umrl, trije so živeli v kleti in trije, še bolj neverjetno, so se skrivnostno znašli na pragu Fritzlove družinske hiše v Amstettenu, Fritzl in njegova žena pa sta jih kot najdenčke posvojila. To nam nemudoma priključ v spomin primer Natasche Kampusch, ki je pred dvema letoma pobegnila iz svojega osemletnega ujetništva na Dunaju. A kdor je seznanjen z avstrijsko literaturo, se ob vsem tem spomni tudi na več literarnih del.

“Turmalin je teman in ta zgodba je prav tako temačna.” S temi besedami se začne zgodba *Turmalin* (izšla l. 1852, druga, popravljena izdaja l. 1853) velikega prozaista Adalberta Stifterja. Vrtar v napol propadli mestni graščini umre ob padcu z lestve; njegovi sosede nato stopijo v klet, v kateri je prebival, in v njej odkrijejo udomačeno kavko in najstnico z otečeno glavo, ki je komaj sposobna razumljivega govora. Izkaže se, da je bil vrtar nekoč nič manj kot premožen rentnik, ki je pred mnogimi leti skupaj s svojo malo hčerko izginil neznano kam. Zaradi ženine nezvestobe in njenega izginotja naj bi bil izgubil pamet ter zadrževal svojo hčer v kleti, v katero jo je zaklenil, ko se je moral sam odpraviti ven. Lahko je sicer splezala po lestvi in opazovala ulico skozi ozko režo, a videla je le noge mimoidočih. Deklico so dali v rejo in sčasoma je zaživela bolj ali manj normalno življenje. Stifterjeva zgodba je dvakrat temačna: ne le žalostna, temveč tudi skrivnostna. Ob branju dobimo nejasen, dvoumen vpogled v rentnikovo zasebnost. Toda zakaj je njegovo življenje tako nenadoma propadlo in zakaj je svojo hčer žrtvoval svoji globoki bolečini, ostaja večna skrivnost.

Podobna čustvena paraliza vlada družini v romanu Franza Nabla *Das Grab des Lebendigen* (izšel l. 1917; *Grob živečih*), ki je drugič izšel z naslovom *Die Ortliebschen Frauen* (l. 1936; *Ženske iz družine Ortlieb*). Nablov (1883–1974) ugled je neupravičeno omajalo povezovanje njegovega imena z nacionalnim socializmom, a danes bi ga lahko znova odkrili kot realističnega pisatelja, ki se tankočutno zaveda možne uničujoče moči družine. Njegov veliki roman *Ödhof* (izšel l. 1911) govori o družinskem tiranu, ki trpinči svoje šibkejšje sorodnike, *Das Grab des Lebendigen* pa se začne z očetovo smrtjo. Za inšpektorja Antona Ortlieba družina pomeni zaprto enklavo. Njegovi otroci imajo občutek, da so obdani z nevidnim zidom. In mrtvi oče se izkaže za še močnejšega, kot je bil za življenja.

Namesto da bi pobegnili, otroci pod vodstvom najstarejše hčere Josefine poskušajo ostati zvesti njegovemu spominu tako, da se osamijo pred zunanjim svetom. Ko Josefinin mlajši brat Walter začne kazati znake upiranja, ga Josefina zaklene v klet. V nasprotju s sosedi v Amstettenu pa v zgodbi ljudje opazijo, da se dogaja nekaj sumljivega. Pokličejo policijo in ta odkrije dvosobno kletno stanovanje, ki je ogrevano in opremljeno celo z glasbenimi instrumenti – v njem lahko tako rekoč prepoznamo podzemni zapor, kakršnega je oblikoval Fritzl. Josefina se aretaciji izogne tako, da se obesi.

Seveda ljudi, zaprte v klet, najdemo tudi v leposlovju drugih držav. Očitna vzporednica v britanski literaturi je *Zbiralec* avtorja Johna Fowlesa. V njem uradnik po imenu Ferdinand Clegg, goreč zbiratelj metuljev, postane obseden z mladim dekletom iz zgornjega srednjega razreda po imenu Miranda; ugrabi jo in jo zadržuje v svoji kleti, dokler dekle čez čas zaradi pljučnice ne umre. Vendar je med avstrijsko in britansko literaturo pomembna razlika. Primeri v prvi opisujejo moč družine, Fowlesov roman pa razkriva obsedenost z družbenim razredom, ki je tako zelo značilna za Britance. Kalibanski Clegg, ki je dobil ime po krvوسي žuželki, si je za svoj življenjski cilj zadal lovljenje in ubijanje prelepih, nežnih letečih bitij. Spominja na ostudnega Morloka, ki je zvlekel v svoje podzemno bivališče enega izmed Elojcev.¹ Roman je implicitno ničejanski, saj govori o tem, da se privržencu načel suženjstva upira estetsko prijetni življenjski slog naravne aristokratke.

Nasprotno pa je skupni imenovalac avstrijskih knjig patriarhalna avtoriteta. Pri tem se ne moremo izogniti Freudu, dunajskemu Judu, ki se je v analizi družinske dinamike osredotočil na ambivalentno zmes ljubezni

¹ Morlok je pripadnik fiktivne vrste humanoidov iz romana *Časovni stroj* (izšel l. 1895, slovenski prevod 1964) angleškega pisatelja H. G. Wellsa, ki živijo v podzemlju in se prehranjujejo predvsem z drugo vrsto humanoidov – Elojci, ki živijo na površju (op. prev.).

in morilskega sovraštva, usmerjene proti očetu. A ta tema je seveda obstajala že davno prej. Klasične dunajske gledališke komedije Ferdinanda Raimunda in Johanna Nestroya osupljivo pogosto pripovedujejo o možeh in očetih, ki zlorabljajo člane svoje družine. Raimundova drama *Der Alpenkönig und der Menschenfeind* (izšel l. 1828; *Kralj Alp in sovražnik človeštva*) govori o paranoičnem Rappelkopfu, ki se zdravi svojih napadov besa tako, da njegovo jezo uresniči njegov dvojnik. Nestroy je med številnimi drugimi primeri v svoji realistični komediji z izjemno dolgim naslovom, ki se začne z *Eine Wohnung ist zu vermieten in der Stadt* (izšla l. 1837; *V mestu oddajajo stanovanje*), predstavil resnično pošastnega egoista kot komično figuro. Gospod Gundlhuber, odločen, da se presele, ker noče spati v spalnici z zeleno pobarvanimi stenami, vleče svojo potrpežljivo ženo in štiri otroke na ogleda številnih drugih stanovanj; v njih povzročajo prava razdejanja.

A čeprav je življenje z Gundlhuberjem težko, je znosen v primerjavi s pošastmi, kakršne srečamo v literaturi enaindvajsetega stoletja. Elias Canetti v poglavju svojega romana *Slepitev* (izšel l. 1935, v slovenskem prevodu 1982), naslovljenem *Dobri oče*, takole opisuje nekdanjega policista, poznejšega pogrebника Benedikta Pfaffa:

“Pri jedi se je imenoval privrženca družinskega življenja, ponoči pa se je norčeval iz priletne žene. Svojo kaznovalno pravico je uveljavljal ves čas, kakor hitro je prišel iz službe. Ob hčerki si je z resnično ljubeznijo drgnil rdeče kocinaste pesti, ženo je manj uporabljal. Ves svoj denar je puščal doma; zmeraj se je vse natanko ujemalo, tudi če ni še enkrat preštel; ko se namreč nekoč ni ujemalo, sta morali žena in hči prenočiti na cesti. V celoti vzeto je bil srečen.”²

Besedo *Züchtigungsrecht* je C. V. Wedgwood sicer v angleščino prevedel kot “pravica do vzgajanja”, vendar je “kaznovalna pravica” pravilnejši prevod. Ta pravica je po avstrijskem civilnem zakoniku izpred leta 1918 pripadala možem in očetom. Tudi kadar so bili obtoženi trpinčenja svoje žene in otrok, so sodniki včasih odločili, da so ravnali po zakoniti kaznovalni pravici; žrtve so lahko obtoženega le prosile za prizanesljivost in brez dvoma so bile v to tudi prisiljene. V Canettijevem romanu Benediktu Pfaffu nihče ne prepreči, da po smrti svoje žene ne bi zaprl hčere kot “ujetnice” v shrambo, je pretepal in (na to v besedilu namigujejo besede kot “medeni teden”) posiljeval. Po pripovedovanju sošolke hčere Josefa Fritzla tudi temu nihče ni preprečil, da svojih otrok ne bi silil v to, da pokleknejo pred njim, in jih pretepal.

²Prevedel Janko Moder (op. prev.).

Delo Eliasa Canettija je močno in kompleksno medbesedilno povezano z delom njegove žene Veze, katere literarna pomembnost od knjižne izdaje njene zbirke medsebojno povezanih zgodb *Rumena ulica* (izšel l. 1990, v slovenskem prevodu 1996), ki so jih najprej objavili v dunajskem socialističnem časopisu *Arbeiter-Zeitung* v letih 1932/33, postaja vse bolj priznana. Grozljiva zgodba *Surovež* pripoveduje o možu, ki je v družbi znan kot veseljak, doma pa vsi trepetajo pred njim, saj od žene zahteva, da mu izroči ves svoj denar, otroke pa muči na preprost, a zelo učinkovit način. Veza Canetti, pogumna socialistka in feministka, je pokazala, da celo v liberalnejši Avstriji med obema svetovnima vojnama gospa Maja Iger ni mogla zahtevati svoje pravice pred zakonom. Potem ko jo je mož hudo pretepel, se je odpravila k odvetniku; a ker je napadu sledila "intimnost" (torej posilstvo), ji je zakon ločitev prepovedoval.

Proti zakonitemu odobravanju nasilja v družini so se oglasili tudi drugi. Karl Kraus je tako v svojem dnevniku *Die Fackel* (*Bakla*) komentiral številne škandalozne primere, med njimi primer moškega, ki je ubil svojega triletnega pastorka s tem, da ga je nekaj mesecev vsak dan prebičal:

"Človeštvo ne ve ničesar o neusmiljenih družinskih očetih, ki imajo moč nad življenjem in smrtjo. V sveti družini pozna samo očetovsko ljubezen – ki kaznuje. In ker dojema kaznovanje kot izraz ljubezni in ker drugo izhaja iz prvega, ima oče kaznovalno pravico; le v skrajnih primerih dobi prizanesljiv opomin."

Takšni slučaji so pripomogli k okrepitvi kampanje proti nuklearni družini, ki jo je začel radikalni psihoanalitik Otto Gross, ki ga je njegov oče, ugledni profesor kriminalnega prava, zaradi zlorabe drog in promiskuitete razglasil za moralno neprištevne in ga dal zapreti v psihiatrično ustanovo. S tem je povzročil pravo ogorčenje v medijih. Gross je po izpustitvi spoznal Franza Kafko in začela sta se pogovarjati o ustanovitvi časopisa; pozneje sta ga poimenovala *Blätter zur Bekämpfung des Machtwillens* (*List o boju proti želji po nadvladi*). Kot sinova tiranskih očetov sta imela veliko skupnega (tudi to, da je Kafka kot študent prava obiskoval predavanja Grossa starejšega).

Zdi se, da je zloraba očetovske avtoritete v skladu z globoko vkoreninjenimi kulturnimi vzorci in kateri koli poskus raziskovanja bi moral upoštevati vpliv Katoliške cerkve v Avstriji. V poznejšem devetnajstem stoletju se je začelo nasprotovanje med Cerkvijo in liberalno vlado, ki je po prevzemu oblasti leta 1867 uzakonila svobodo veroizpovedi, državno izobraževanje, mešane zakone in civilne zakone v izrednih primerih. Po mnenju Cerkve je svobodnjaški liberalizem družbo uničeval. Menila je, da je uravnotežene pravice in dolžnosti zamenjal neusmiljen egoističen

sistem, ki je delodajalca spodbujal k izkoriščanju njegove gospodarske moči. Ta sistem je brez dvoma uničeval družino tako, da je spreminjal vse njene člane, može, žene in otroke, v gospodarske enote, ki so bile prisiljene delati polni delovni čas. Te skrbi – ki so bile daleč od neutemeljenih – so sčasoma dobile avtoritativen izraz v papeževi okrožnici *Rerum Novarum* (1891). Katoliki so zato storili vse, kar so lahko, da bi okrepili družino, in so spodbujali avtoriteto očeta kot glave družine.

Eden izmed literarnih odgovorov in opozoril, povezanih s tem, je bila drama *Das vierte Gebot* (*Četrta zapoved*, izšla l. 1877), ki jo je napisal Ludwig Anzengruber. Junakinja Hedwig upošteva zapoved o spoštovanju do očeta in matere tako, da dopusti svojim staršem, da jo prisilijo v poroko z nasilnim razuzdancem. Ko prosi nekega duhovnika za nasvet, ji ta brezbrizno reče, naj uboga starše in zaupa v Boga. Pozneje duhovnik prizna, da je s temi besedami predvsem želel ustreči svojim lastnim staršem, ki so pozorno poslušali, kako sin deli pastoralne nasvete. Toda škoda je storjena. Po več letih prenašanja nasilnega moža se Hedwig loči, a njen bolehn otrok (ki naj bi od svojega očeta podedoval spolno prenosljivo bolezen) umre, star komaj nekaj mesecev; Hedwig upa, da mu bo kmalu sledila. Anzengruber, tako kot Nabl, sodi med kritične realiste, katerih delo je zasenčil, če ne popolnoma prekril izjemno vplivni avstrijski modernizem.

Kaj o tem pravi Freud? Ta liberalni antiklerikalni pisec, ki se je domiselno istovetil s semitskim Hanibalom, ki se upira mogočnemu Rimu, se je dobro zavedal vpliva Cerkve in poglobitni namen njegove psihoanalize je bil prepoznavanje družine kot težave in ne rešitve. Neposredni učinek Freuda na ljudi, ki so se posvetovali z njim, pa je bil čisto drugačen. Na tem mestu ne mislim znova oživljati razprave o Freudu in zlorabi otrok: dobro je znano, da je sprva domneval, da so simptomi histerije njegovih pacientov posledica fizične zlorabe v zgodnjem otroštvu, potem pa, ko je ugotovil, da zloraba preprosto ne more biti tako zelo razširjena, je sklepal, da so bile univerzalne pravzaprav seksualne fantazije, ki so vključevale enega izmed pacientovih staršev. Premik k fantazijam je omejil možnost za učinkovito poseganje psihoanalize v resničnih primerih zlorabe v otroštvu. Kot je pokazal Larry Wolff v knjigi *Postcards from the End of the World* (*Razglednice s konca sveta*, izšla l. 1989), ki so temeljile na njegovih obsežnih raziskavah dunajskih časopisov, so bili ti primeri številni in grozljivi. A povedati želim nekaj drugega. Večina našega znanja o tem, kaj se je dogajalo v Freudovi ordinaciji, izvira iz štirih primerov, ki jih je objavil – zgodb Dore, Malega Hansa, Volčjega človeka in Podganarja. Vse so izjemno čudaške, z neverjetno domiselnimi, a neutemeljenimi

hitrimi sklepi. Njihov splošni učinek je, da okrepijo obstoječo družino s konservativnimi vplivi.

To je najbolj očitno pri slavnem primeru "Dore", ki se je v resnici imenovala Ida Bauer in je bila sestra avstromarksističnega teoretika Otta Bauerja. S Freudovim opisom tega primera dobimo vpogled v domači pekel, v katerem ima Idin oče razmerje z "gospo K."; "gospod K." je osvajal Ido, ki je pri tem razkrila očetovo željo, da si jo gospod K. vzame v zameno za toleriranje njegovega lastnega razmerja z gospo K. Freudov sklep ob vsem tem je bil, da je Ida na skrivaj zaljubljena v svojega očeta, gospoda K. in celo gospo K. Še zgovornejša so njegova opažanja o Idini materi, gospe Bauer, ki je ni nikoli srečal, a ji je pripisoval "psihozo gospodinje", zaradi katere naj bi bila tako obsedena s pospravljanjem doma, da je bilo v njem nemogoče živeti. To naj bi bilo po njegovem mnenju posledica tega, da je njen mož zbolel in jo zato zanemarjal. Bolezen gospoda Bauerja pa je bila v resnici spolno prenosljiva in je z njo okužil tudi svojo ženo. Njena obsedenost s čiščenjem bi torej lahko na neki način pomenila maščevanje nemočne ženske. Freudovo nezanimanje za njen položaj je prav neverjetno in seveda je niti najmanj ne razume, a zdravi jo prav tako kot njeno hčerko. V obeh primerih prenese pozornost z zunanjih okoliščin njenega domačega življenja na njune domnevne notranje konflikte in želje. Zdi se, kot da Freud krivi žrtvi, da bi obdržal avtoriteto očeta.

Pri pripovedovanju zgodbe Podganarja (*Beležke o primeru prisilne nevroze*, izšle l. 1909) je Freud zašel v zgodbo drugega pacienta, uradnika, ki je bil čudaški na več načinov. Eno izmed njegovih čudaštev je bila obsedenost s čistočo: Freudu je plačeval z bankovci, ki jih je zlikal, da bi se znebil bakterij. Drugo čudaštvo je bilo njegovo vedenje do mladih deklet. Pred prijatelji je igral vlogo veselega strička. V tej vlogi je vabil zdaj eno, zdaj drugo hčer svojih prijateljev na izlet na deželo, pri tem pa je poskrbel, da sta na poti domov zamudila vlak, tako da sta morala prenočiti v hotelu. Čeprav je za deklet vedno najel posebno sobo, je ponoči prišel k njej in jo zadovoljeval s prsti. Freud mu je dejal, da to ni ravno higienično: "Toda ali se ne bojite, da bi ji škodili, ko se z umazanimi rokami takole igrate z njenim spolovilom?" Ob tem neverjetno blagem oporekanju – bi bilo takšno vedenje sprejemljivo, če bi imel možak čiste roke? – je uradnik pobesnel in izjavil, da njegova pozornost dekletom ni nikoli škodila. Odvihral je iz Freudove ordinacije in se ni nikoli več vrnil. Po mojem mnenju to kaže na vzorec izjemne in pretirane prizanesljivosti do patriarhalne avtoritete in njene zlorabe ter pomanjkanje simpatije do žensk in otrok, ki so bili, in očitno še vedno so, njene žrtve.

Takšna je torej kulturna matrica, iz katere prihaja Josef Fritzl. Kot so avstrijski časopisi že omenili, njegov primer razkriva pomanjkljivosti v družbenem nadziranju domače zlorabe. Toda ko ga postavimo v literarni kontekst, se zdi, da razkriva tudi globoko ukoreninjene vzorce. Fritzl je obstajal v literaturi, še preden je obstajal v resničnem življenju. Kritičnim pisateljem – Nestroyu, Anzengruberju, Nablu, Canettijevima in številnim drugim –, ki jih prepogosto prehitro odpravimo kot karikaturiste, bi morali posvetiti več pozornosti. V resnici kaže, da njihovi pošastni in groteskni liki, od Gundlhuberja do Benedikta Pfaffa, utelešajo izkrivljene energije, navzoče v avstrijski družbi. Georg Lukács je v svojih besedilih o realizmu slavil pisatelje (kot sta Balzac in Dickens), katerih liki ne sodijo v nekakšno statistično povprečje, temveč so enkratni, nenavadni, nadnaravno veliki, kot na primer Balzacov mojstrski zločinec in policijski načelnik Jacques Collin (z drugim imenom Vautrin, Saint-Estève, Carlos Harrera, Oče Jacques in William Barker). Prav takšen nenaraven lik, meni Lukács, pomeni zmago realizma, saj se v njem izrazijo družbeni konflikti in nasprotovanja.

Nazadnje naj omenim še prejemnico Nobelove nagrade leta 2004, Avstrijko Elfriede Jelinek, ki je v svojem romanu *Naslada* (izšel je l. 1989) razkrila prepletajočo se kapitalistično in seksualno nadvlado v izjemno natančni in ravnodušni pripovedi o tem, kako direktor neke tovarne redno spolno nadleguje svojo ženo. Tedaj se je *Naslada* zdela kot grenka, pretirana satira domačega življenja. Toda zdaj jo je realnost prekosila in dokazala njeno resničnost z dogodki, kakršnih si do pred kratkim nismo mogli niti zamisliti, čeprav jih je literatura že dolgo nakazovala.

Prevedla Tanja Ahlin